

Jordi FONT AGULLÓ (dir.): *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'exili republicà: entre la història, l'art i el testimoniatge*, Catarroja - Barcelona, Editorial Afers, 2010, 336 pàgines.

Vaig viure la Transició des del lloc que em corresponia, als vint anys. Aquell va ser un temps de descobriments i d'aventures en una societat moribunda. Record avui què ens meravellàvem en descobrir gent major, veïns nostres potser, que revelaven el seu passat de lluita després de quaranta anys de silencis. Havia estat el silenci dels fills, que el règim va fer sentir *culpables*. Aquells anys van tornar molts exiliats, uns de visita i uns altres per morir a casa, amb els seus. El temps va passar i fins i tot aquestes emocions esdevingueren ordinàries i perderen, a ulls nostres, valor. Gairebé ningú no es preocupà a recuperar la memòria d'aquells supervivents. Alguns n'hi va haver que van sentir la necessitat d'organitzar els seus records, d'escriure les seves memòries. Però, després de la revidua, va tornar el silenci. Molts anys després, la generació dels néts va girar la vista a aquell passat i es va sentir en la necessitat de recuperar-lo. La frustrada Llei de memòria històrica, que havia d'assegurar la reparació del mal, va tenir almenys la virtut de posar en l'agenda institucional aquesta qüestió. En els últims anys, el nombre d'associacions i col·lectius que agrupen familiars de les víctimes, el d'investigadors que estudien l'exili, de llibres publicats sobre la guerra i la postguerra, de documentals i pel·lícules de distribució general, de pàgines electròniques, d'exposicions, fons fotogràfics, reunions, conferències... ha crescut de manera exponencial. El paper de les institucions ha estat de suport o no, depenent de qui les governi, ja que el fet històric encara no s'ha imposat sobre el polític. Sigui com sigui, mai com fins ara, el tema de l'exili havia estat objecte de tant d'interès. Ja no podem comptar amb la memòria directa d'aquells que el van patir, però hi ha els fills que han trencat el silenci. El món de l'exili permet encara el treball seguint la metodologia de la història oral; la memòria és, en molts casos, quan es tracta dels exiliats anònims, l'única font, que s'ha de contrastar després amb altres memòries i les fonts documentals que no van ser destruïdes i estan a l'abast de l'investigador.

Aquests dies he llegit el llibre *Reflexionant l'exili*, que vol ser una «aproximació a l'exili republicà: entre la història, l'art i el testimoniatge». El llibre és la recopilació de les ponències i comunicacions d'una diversitat d'especialistes en el col·loqui que va tenir lloc, a la darreria de 2009, al Museu Memorial de l'Exili, a la Jonquera. Són un total de 17 aportacions, per la qual cosa ja ens podem imaginar la diversitat de perspectives i temàtiques, d'impossible abast en una ressenya resumida com aquesta. No obstant això, el títol ja ens guia sobre la naturalesa del conjunt: és una reflexió. Després de molts anys de treballs, els investigadors s'aturen a reflexionar sobre la matèria de les seves recerques, les motivacions, els interrogants, les perspectives, la lectura política, etc. Una tasca imprescindible per consolidar les idees i definir els objectius. Encara avui, la majoria de treballs sobre l'exili republicà són d'àmbit territorial. És cert que la majoria d'aportacions en aquest llibre es basen en l'experiència catalana de l'exili, però no ho és menys que els lectors menorquins (com d'altres indrets) poden descobrir que se'ns parla del mateix, ja sigui perquè l'experiència és universal, ja sigui perquè la frontera dels Pirineus va ser la que van travessar la majoria de refugiats, vinguessin d'on vinguessin, que fugien dels exèrcits feixistes. I ja a França, com a primera parada o parada definitiva, la vivència va ser comuna a tots, són totes les mateixes històries amb noms i llinatges diversos.

El coordinador del llibre, Jordi Font Agulló, l'ordena agrupant les aportacions en tres grans blocs, amb una entrada i un comiat. L'entrada és de Geneviève Dreyfus-Armand, autora d'*El exilio de los republicanos españoles en Francia* (Barcelona, Crítica, 2000), i serveix per situar l'impacte d'aquell mig milió de refugiats que van creuar a França en pocs dies, l'impacte en les seves vides i en la vida francesa, tant en l'àmbit institucional com en

la societat que, no ho hem d'oblidar, viu a les portes de la Segona Guerra Mundial. Geniève ens explica com aquells refugiats, molts dels quals estaven convençuts que tornarien al cap de pocs dies a Espanya, es van convertir en exiliats, i com el govern francès va reaccionar davant l'allau de volum inesperat, a la defensiva per: «garantir l'ordre i la seguretat en el país», una garantia que s'ha d'entendre quan França considerava la massa de refugiats com a revolucionaris, comunistes i anarquistes, i els temia; i desplegant una ofensiva per «animar-los a tornar a Espanya», la qual cosa va aconseguir parcialment. Pels que van quedar s'obriren altre vies: anar a substituir la mà d'obra francesa que engrossia l'exèrcit en una guerra ja declarada, fer la travessia atlàntica i allunyar-se de la catàstrofe europea del segle xx, o entrar a les Companyies de Treballadors Estrangers i marxar a les zones fronteres de més risc, on molts caurien en mans dels alemanys i acabarien en els camps d'extermini. L'entrada de molts republicans espanyols en les files de la Resistència va ser el passaport que, al final de la guerra, els va permetre una consolidació de la seva presència a aquell país i una lenta integració en la societat francesa.

El primer bloc es presenta com «Aspectes polítics i socioculturals de l'exili en una perspectiva històrica». L'obre una contribució de Martina Camiade, que treballa les fonts orals per situar-nos en el Rosselló d'aquell 1939, on s'obren els camins de la fugida per a aquella ingent massa humana, i de quina manera la seva presència xoca sobre la societat rural; en una segona part ens explica com els refugiats es van distribuir per camps palesament insuficients i dramàticament durs, i ens relata com es va organitzar la vida a l'interior d'aquests espais i de quina manera la presència dels espanyols copsava la vida local en les comarques afectades. Seguidament, Francesc Vilanova s'atura a reflexionar sobre la fi de l'exili polític, que situa entre 1945 i 1948. El 1948 ja se sabia que les potències occidentals no mourien un dit per tombar el règim de Franco, els intents fantasiosos de provocar un canvi a través del maquis havien fracassat, els exiliats que podien tornar ja ho havien fet, aquells que sabien que romandrien a l'exterior ja s'havien decidit i treballaven per trobar el seu lloc en el món, fins i tot recuperant la família que havia quedat a l'interior. La identitat dels exiliats es transformava i s'adaptava als països d'acollida. Malgrat que es creaven ateneus, casals, associacions entre els desterrats, el seu interès principal era guanyar-se el futur en unes altres condicions; encara més, el futur a França, a Mèxic, a Argentina... semblava molt millor que a Espanya. Per ell, és el moment en què es produeix el trencament entre l'exterior i l'interior, quan les forces polítiques que havien nodrit el republicanisme dels anys trenta perden la legitimitat per traçar el rumb de l'oposició al franquisme. Vilanova afirma que molts dels que van fracassar com a exiliats (restablir la república a Espanya) van triomfar com a immigrants. És una afirmació agosarada, perquè sabem dels que van triomfar, que en són molts, perquè el triomf sol deixar rastre, però desconeixem l'itinerari de la gran majoria que va haver de sobreviure en l'anonimat.

Molt s'ha parlat de la diferència entre camps de refugiats, camps de concentració i camps d'extermini, com si el desastre dels camps d'extermini hagués de fer més bones les concentracions forçades dels refugiats al sud de França. Gregory Tubau ens exposa el cas del camp de Cotlliure, amb el seu castell, que va posar de manifest el tractament que van rebre els refugiats que consideraven perillosos, rebels o sospitosos de ser-ho. Cotlliure va ser un lloc de repressió i tortura. De la mateixa manera que les autoritats franceses el posaren en funcionament, Tubau vol destacar que van ser els francesos, en concret l'advocat Pierre Brandon, qui s'exposaren per descobrir-lo i denunciar-lo.

Mercedes Yusta parla de l'exili de les dones antifeixistes i de la creació de la Unión de Mujeres Españolas en Francia. M'ha interessat especialment, perquè en aquesta UME hi participà activament una menorquina, dirigent del PCE, Margarita Vila, que encara està per descobrir. Yusta defensa la necessitat d'aplicar un enfocament de gènere a l'exili republicà,

ja que l'experiència de l'home i de la dona no va ser la mateixa. El cas dels exiliats menorquins és gairebé general: quan arriben a França, els homes van al camp d'Argelers i les dones i infants al refugi de Le Chambon Feugerolles (com podria ser qualsevol altre). Hi ha una separació, que en molts casos serà definitiva, ja que per a molts homes el destí final seran els camps d'extermini nazis. En tot cas, fins al reagrupament, que en moltes famílies no es produirà fins al 1945, l'exili femení i el masculí segueixen itineraris diversos. És en aquesta idea que Yusta exposa el fet de la creació i el funcionament de la UME (UMAE, Unión de Mujeres Antifascistas Españolas, des de 1948), molt en l'òrbita de les organitzacions que creava el PCE a l'exili, unes organitzacions que tenien dues finalitats: la pròpia i la d'ampliar l'abast en la difusió del discurs del Partit Comunista. De fet, el fons de l'article de Yusta gira entorn d'aquesta confrontació: la de la necessitat d'una política feminista en el si de l'exili i la de la subordinació d'aquesta a la política «general» que marcava el Partit Comunista. Per als lectors que hagin llegit anteriorment *Madres Coraje* (Madrid, Càtedra, 2009), l'article que apareix en *Reflexionar l'exili* els semblarà un resum d'aquella obra. Per als nous lectors, els dirigirà a la lectura de l'obra de Yusta.

Jordi Guixé Coromines aporta coneixement sobre un aspecte de l'exili que no ha estat tractat en profunditat. És clar que, per a la dictadura de Franco, la presència de centenars de milers de refugiats *rojos* a l'altre cantó dels Pirineus era una amenaça. El risc es podia fer evident amb les incursions del maquis, en la creació de grups de sabotatge, en les campanyes internacionals contra la dictadura, i, més envant, en l'atac dels interessos de l'Espanya franquista a fora. Per això, durant la Guerra Civil i, sobretot, en la immediata postguerra, una de les preocupacions dels feixistes espanyols era la de saber què feien els refugiats. Sobre aquesta base es va construir una xarxa de serveis secrets d'informació que actuaven principalment a França. Durant la guerra, aquests agents tenien com a missió principal el treballar contra els interessos de la República. Després, els serveis es van mantenir per controlar els moviments dels refugiats, i, en molts casos, quan no ho feien les mateixes autoritats franceses, per capturar-los i entrar-los clandestinament a Espanya.

Salomó Marquès es detén en la història dels mestres a l'exili. Encara avui, si demanem aleatòriament què va fer la Segona República?, la majoria de respostes serà: escoles. La principal revolució republicana va ser la creació d'un sistema educatiu de vocació universal, laic, mixt, actiu i democràtic. No és estrany que, en el moment de la repressió, el fet de ser mestre d'escola o professor, fos un pecat afegit davant la justícia (?) feixista. Marquès es demana què va passar amb els milers de mestres i professors catalans que van marxar a l'exili. Prenent-los com a subjectes de l'estudi, en una primera part malda a determinar el seu nombre i classificar les diferents trajectòries, parla de les experiències dels barracons de cultura que els refugiats obren als camps, i dels quals nosaltres tenim el testimoni ric del mestre maonès, Francesc Pons Seguí, i tracta després de la creació d'escoles i instituts en els punts finals de destí dels exiliats (Mèxic, Veneçuela) o de la progressiva incorporació dels professors i científics espanyols en les universitats i institucions científiques en els països d'acollida.

El primer bloc el tanca Enric Pujol amb una reflexió sobre com ha estat tractat l'exili en la historiografia catalana (de Catalunya) i sobre l'activitat dels historiadors catalans que marxaren el 1939.

La segona part de *Reflexionar l'exili* es fixa en aquest com a matèria d'expressió i representació artístiques. Les persones tendim a expressar o recrear aquells fets de la nostra vida que han resultat extraordinaris, molt més si estan fets de dolor i patiment. L'exili és una experiència excepcional; les proporcions històriques de l'exili espanyol de 1939 li atorguen un caràcter colossal. El dolor que es va viure es va fer fora mides: el dolor de veure fracassat un projecte de país modern i igualitari, o de veure anorreada una revolució social; el dolor de

la ruptura personal i familiar; el dolor tangible dels camps de concentració i de l'expansió del nazisme a Europa, que ens conduïa a un horitzó crepuscular. La majoria d'artistes, creadors en totes les arts, o estaven compromesos amb la República o eren sospitosos d'estar-hi a ulls dels feixistes; per tant, molts d'ells van engrossir les files de l'exili per salvar la pell. Ja a França, en la postguerra immediata, no deixaran de crear. Eric Forcada, historiador de l'art, s'atura a reflexionar sobre aquest fet i pren com a referència principal als artistes plàstics catalans. Ho fa centrant-se en l'obra que es crea als mateixos camps de concentració, la de la expressió immediata de la desfeta, que compara amb la que creen Pere Daura, nascut a Ciutadella de Menorca, o Pere Crèixams, també en l'exili, però fora dels camps. Pel que fa a l'activitat dels artistes que viuen una nova realitat, la del camp, Forcada pren com a referència la de Nicomedes Gómez, Josep Franch-Clapers i Manolo Valiente, tres itineraris que ens permeten les matisacions.

Avui, Agustí Centelles és una referència obligada en l'imaginari de la guerra. El nostre imaginari s'ha format de molts elements, molt més quan el cinema de ficció afegeix imatges recreades que es confonen amb les dels documents fidedignes. Agustí és part de la imatge fidedigna de la guerra i de l'exili, com ho poden ser Capa, Taro o Seymour, autor del reportatge fotogràfic de Menorca el 1938 per a la revista *Regards*. El 1939, quan passà la frontera, Centelles deixà a Barcelona la seva esposa i el seu fill d'un any. Se'n va anar només amb la Leica i el seu arxiu de fotos. És fàcil imaginar que aquell equipatge descobreix la certitud de Centelles en què la història continua i que ell ha d'estar preparat per a documentar-la. Ho farà al camp de Bram, i acompanyarà aquesta feina amb les anotacions a un diari de camp, on podem vincular el desig i el treball. Per a Miquel Berga, que signa aquesta ponència, les imatges que Centelles va prendre a Bram, per la seva pròpia riquesa artística, són encara més colpidores, testimonis que ens poden aproximar, setanta anys després, a l'atmosfera d'aquell espai. Molts refugiats van escriure les seves memòries estant al camp, altres ho van fer després. Possiblement, aquestes memòries, la memòria que nosaltres ens hem format a partir de les memòries alienes, no seria la mateixa sense la imatge real.

Mari Paz Balibrea, des de l'hispanisme literari en què fa feina, es fa una pregunta: de quina millor manera es pot incidir en la memòria de l'exili republicà en un temps de proliferació d'aportacions d'índole molt diversa. Per això parteix de la base que la memòria de l'exili republicà no és tant la dels mateixos exiliats com la dels productors de l'arxiu de l'exili, d'aquells historiadors, periodistes, investigadors, creadors... que la interpreten avui i que, en la suma, van construint la memòria actual. Quan a aquesta memòria històrica recreada s'afegeixen les aportacions de les institucions, els polítics, els partits, la qüestió s'embulla de mala manera, afegeix jo. Aquests mesos, immers en el treball sobre l'exili menorquí, he pogut llegir una dotzena de memòries, alguns editats i altres inèdits, en els quals l'autor narra la pròpia peripècia. He pensat si els 500 exiliats menorquins han escrit 15 obres de memòries; els 500.000 exiliats espanyols n'hauran escrites unes 15.000. Potser és una exageració, però no els ho semblarà si els dic que mai no sabrem les memòries que es van arribar a escriure, les que es van escriure en els mateixos camps i les que es van escriure ja en la terra d'acollida, quan el protagonista va sentir-se sa i estalvi. El volum de la literatura popular de l'exili ens dóna la mesura de la magnitud d'aquell episodi. Aquesta és la qüestió que ens planteja Josep-Vicent Garcia Raffi, reflexionant sobre el fet i intentant una espècie de classificació de textos a partir dels autors i la seva situació personal en el drama, el contingut i els nexes d'unió i relació entre obres molt diverses i distants, el moment de la creació i el moment de la publicació, quan no ha restat com a manuscrit inèdit. Ell ens aconsella que lleguem la literatura autobiogràfica concentracionària entre el document verídic i l'obra literària d'aquells que se senten a donar testimoni de les històries que han viscut.

Aquest segon gran capítol conclou amb una aproximació a la relació entre el cinema i l'exili que fa Àngel Quintana. Ell no ho fa tant des de l'interès a descobrir com el cinema ha tractat el tema de l'exili, ja sigui a través del document o a través de la ficció, sinó les obres cinematogràfiques que varem dur a terme els exiliats. Naturalment, si ens referim a això ens hem de fixar en la indústria cinematogràfica que van «crear» els exiliats espanyols a Mèxic: productes espanyols pensats per a la massa de republicans que hi residien i que, amb el temps, s'obrí també al mercat mexicà. Artistes, guionistes, tècnics, que havien treballat en la indústria cinematogràfica espanyola es van reunir novament a Mèxic, i entre ells el maonès Leopoldo Cardona, autor d'un bon nombre de bandes sonores per a aquells films. Tanmateix, aquell cinema mexicà no era sobre l'exili, el cinema sobre l'exili va ser, segons ens mostra Quintana, molt limitat en els primers anys de la postguerra. Per descobrir algun exemple de cinema més o manco de ficció sobre l'exili ens haurem de fixar en la França dels anys seixanta.

L'últim gran bloc en què el llibre agrupa les diferents aportacions s'intitula «Pensament sobre l'exili». En el conjunt, es recullen les ponències de Fina Birulés, Anna Maria Garcia i Josefina Cuesta. Birulés reflexiona sobre la categoria històrica de l'exiliat a través de l'obra d'Hannah Arendt, aquesta política i pensadora alemanya, d'origen jueu, que va viure la tragèdia europea i que va teoritzar sobre l'aparició de la categoria dels éssers refugiats (desterrats, deportats, desplaçats, internats, concentrats). Ella havia viscut l'experiència en la pròpia carn. Defensora de l'oposició directa i activa al nazisme, quan al començament de la seva hegemonia, ja perseguia els jueus, va haver de fugir a França el 1933. El 1940, el govern col·laboracionista francès la «concentrà» amb els altres jueus que havien de ser deportats a Alemanya, però va poder fugir i arribà als Estats Units, on va viure com a apàtrida fins al 1951. Per la seva part, Garcia Rovira ens convida a rellegir el llibre *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros* (Ronald Frase; Madrid, Ed. Crítica, 2007) per entrar en el tema de la història oral de la Guerra Civil. Ho fa per recordar com s'ha tractat l'estudi històric a través del testimoniatge durant el segle xx, i de quina manera s'han introduït mecanismes i mètodes per fixar la memòria com una font fiable per molts de factors, variables en el temps. A l'últim, Josefina Cuesta abunda en la qüestió de la memòria com a font de saber històric, i de les relacions que ha d'establir l'historiador entre la font/fontes i l'elaboració científica d'una memòria col·lectiva d'aquest passat comú, tan comú com plural.

El concepte d'història oral o de memòria col·lectiva... que jo he conegut s'aplicava a un gènere pseudohistòric com el de la cultura popular, els costumaris no sempre escrits, el folklore... les història de vida privada, les microhistòries... D'ençà que la memòria col·lectiva ha assolit una categoria política, íntimament lligada a la memòria dels vençuts en la darrera guerra espanyola, aquesta pren un significat totalment nou i diferent. Si l'exili es va veure empès a narrar des de l'experiència pròpia, si els fills de l'exili van sentir l'obligació del silenci. Són els néts els que han recuperat aquella necessitat de contar i l'han omplerta de significats de caràcter polític: la recuperació de la dignitat.

Les persones, les comunitats humanes, les societats som responsables del nostre propi passat. Podem amagar-lo, podem fer que no el coneixem, podem negar-lo, fugir-ne, recrear-lo... però sempre el trobarem a l'horitzó, quan girem la vista. Mai no hi deixa de ser, malgrat el silenci. El control del passat, com el control de la història narrada, és una de les tasques a les quals el poder es dedica amb més interès, sempre amb el propòsit de servir-se'n per assolir els seus objectius. La missió de l'historiador, que també és un ésser amb passat i amb una concepció determinada del món, s'ha d'encaminar a rescatar el passat de les fosques i donar-lo a conèixer. Quan aquest passat és recent, quan la lluita per la seva apropiació és encara present, la feina de l'historiador assoleix un compromís major. Avui en dia, una generació d'investigadors s'han decidit a treballar sobre aquest passat recent, en el

qual l'experiència de l'exili s'havia perdut en el pou sense fons de la dictadura, o al menys així ho pensaven. La vigoria de la recuperació de les històries de l'exili, ja sigui des de la metodologia de la història oral, ja sigui des de metodologies més tradicionals o mixtes, posa de manifest l'encert de Benedetti quan afirmava que «l'oblit és ple de memòria».

JOSEP PORTELLA COLL